

DOI: 10.18427/iri-2018-0040

Elkötelezettség és eloldódás: Arthur Koestler olvasószeminárium a felsőoktatásban

Eged Alice

Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Debrecen

eged.alice@drhe.hu

Egyetértünk Szegedy-Maszák Mihály Arthur Koestlerre vonatkozó kijelentésével, aki Koestlert irodalomtörténeti jelentőségét tekintve a második vonalhoz sorolja (Szegedy-Maszák, 1995:22), mégis érdemes rá emlékezni a múlt örökségéből. Vajon miért lehet fontos napjainkban egy magyar egyetemi hallgató számára a 20. század egyik meghatározó alakjának, Arthur Koestlernek a pályaképét áttekinteni?

Koestler Budapesten született, és élete végéig tökéletesen beszélt magyarul, mégis magyarul nagyon keveset írt. Magyar származású európai alkotónak tekintette magát, aki mindkét 20. századi diktatúráról szerzett tapasztalatokat, és mindkettőt elutasította. A Congress for Cultural Freedom 1950-es zárülése alkalmával az általa megfogalmazott manifesztumban olvasható, hogy „a totalitarizmus a legnagyobb kihívás, amellyel az ember a történelem során szembetalálja magát”.¹

Arthur Koestler sokoldalú szerző volt, de műveit magyarul keletkezésük idején nem lehetett elolvasni. A magyarországi Koestler-recepció több évtizedes késéssel indult,² és bár Koestler sok megállapítása a mai napig nem veszített érvényességéből, hatásuk mégis több tekintetben már nem ugyanaz, mint megszületésük idejében volt. Koestler újságíróként kezdte pályafutását, és több kollégájához hasonlóan életének egyes szakaszaiban erőteljesen kötődött ideológiákhoz és doktrínákhoz. Adódik a kérdés, hogyan volt összeilleszthető a rá jellemző kritikai attitűd a fanatikus elvszerűséggel?

Több év óta viszonylagos rendszerességgel tartok Arthur Koestler olvasószemináriumot egyetemi hallgatók számára. Az olvasószeminárium célja Arthur Koestler irodalmi és újságírói munkásságának megismerése Koestler-szövegek olvasásával és azok részletes elemzésével. A kiválasztott szövegek kulturális és társadalompolitikai beágyazottságuk révén megkerülhetetlenek azok számára, akik meg akarják ismerni a két világháború közötti jelentős európai történések hátterét, a diktatúrák működését és a forrongó közel-keleti atmoszférát.

¹ Idézi Körmeny Zsuzsanna a 2005. szeptember 2-án a Terror Háza Múzeumban Arthur Koestler emlékére megrendezett Arthur Koestler – A diktatúrák tanúja címmel a XX. Század Intézet, a német Ettersberg Alapítvány és a Thormaehlen Alapítvány közös szervezésében rendezett nemzetközi konferencián.

² Koestler születésének századik évfordulóján – 2005-ben –, először a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Filozófia és Társadalomtörténet Tanszéke, a Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság és a Bibó István Közéleti Társaság rendezett konferenciát, tisztelegve Koestler emléke előtt. A konferencia résztvevői sokat tettek azért, hogy a Koestler-recepció lendületet vegyen Magyarországon.

Az olvasószeminárium mint módszertani kurzus az interaktivitás igényével nem csupán a tudásanyag átadására koncentrálnak, hanem kitüntetetten próbálja kezelni az interpretációs és asszociációs készség fejlesztését. Az olvasószeminárium elsősorban nem komplex témafeldolgozásra, hanem a szöveg megértésére törekszik. A rendelkezésre álló idő szűkösége okán az egyes szemeszterek anyaga félévről félévre valamelyest változik. Most csak egyetlen regénnyel foglalkozom, azzal a művel, amelyik minden félévben előkerül, az először 1940-ben Angliában megjelent *Sötétség délbennel*. A regényt Koestler németül írta, és akkori élettársa fordította angol nyelvre. Az elveszettnek hitt eredeti kéziratra, amely a *Sonnenfinsternis* címet viseli, 2015-ben egy zürichi könyvtárban bukkantak rá. Eddig minden nyelven az angol változathoz készült a fordítás.

A regény Angliában megjelenésekor nem keltett különösebb figyelmet. Ne feledjük, hogy a háború még javában tartott, és a Szovjetunió szövetséges hatalomnak számított. A regény 1945-ben megjelent francia fordítása azonban telibe talált. Franciaország akkoriban a legjobb úton volt afelé, hogy a kommunista párt megkerülhetetlen tényezővé váljon az ország kormányzásában. Koestler művének a hatására a választópolgárok tömegei fordítottak hátat a francia kommunista pártnak.

A *Sötétség délbennel* világában olyannyira meghatározó a cselekményes alapszituáció, hogy az elemzők szinte kivétel nélkül eseménytörténeti szempontokból kiindulva szokták megközelíteni. A mi esetünkben is elsőként a történelmi háttér megvilágítására kerül sor. Ennek keretében fontos szál a sztálini jogszolgáltatás logikai szerkezetének az ismertetése.

A demokratikus büntető igazságszolgáltatás egyik alapelve, hogy az elkövetőt a bűnösége törvényes úton történő megállapítása után tekinthetjük jogi és morális értelemben bűnösnek. Ezzel szemben a sztálini jogideológiában az lett a meghatározó, hogy a szabályokat felülíró forradalmi törvényességet a törvénypozitivizmus követte, amely figyelmen kívül hagyott mindenféle történelmi összefüggést, míg végül az önkényes párturalmi centralizmus jogi technikalitásként átfordult a szocialista normativizmusba (Varga, 2015:4).

Andrej Januarjevics Visinszkij volt a sztálini büntetőjog elméleti megalapozója. Számára a büntetőjog csupán az osztályharc eszköze volt. Működése során meghirdette a láncolat-metaforát (Visinszkij, 1952:328), illetve elvetette az ártatlanság vélelmét, sőt az ártatlanság bizonyításának terhe megfordult, mivel az ehhez szükséges jogoktól és eszközöktől megfosztott, és egyébként is a vádló hatalom szolgálatában álló védelemre hárult. A terhelt beismerő vallomásra mint a bizonyítékok „királynőjére” tekintett, melynek kicsikarása után a tárgyi bizonyítékok tulajdonképpen már szükségtelenek voltak. A vádlott tehát az első pillanattól kezdve bűnös volt, és bizonyítva látták, hogy a fogvatartott elkövette vagy elkövethette a bűncselekményt.

A hallgatók az ún. nagy terror időszakából középiskolai tanulmányaik alapján a Zinovjev és Kamenyev ellen lefolytatott pert, a Radek és társaik elleni eljárást, és leginkább a Buharin és elvtársai ellen megkonstruált monstre pert ismerik. A jól bevált recept nagyvonalakban így hangzott: a vádlott először tagadja a vezető fizikai megsemmisítésére irányuló szándékát, de a tagadását nem tudja semmivel sem alátámasztani. Ez azonban nem érvként szolgál, hanem logikát nélkülöző lépésként, hiszen a rendszer megváltoztatására tett kísérlet velejárója az erőszak. A vádhatóság nagyvonalúan felmenti a vádlottat – helyzetére való tekintettel – a logikus gondolkodás alól, a végső ítélet alól azonban nem. Ebből a helyzetből egyenesen vezet az út ahhoz az értékeléshez, amelyet Visinszkij a Buharin-perben a vád képviselőjében mondott, és amely érzékletesen világítja meg a Koestler-

regényben leírt nyomozati szak hangulatát is: *„Népünk és a világ valamennyi becsületes embere most az önök igazságos ítéletét várja. Mennydörögjön ez az ítélet hatalmas országunkban, mint új hőstettekre, új győzelmekre hívó riadó! Mennydörögjön ítéletünk, mint az igazságos szovjet büntetés frissítő és mindent megtisztító vihara! Egész országunk apraja-nagyja egyet vár, egyet követel: lőjétek agyon az árulókat és kémeket, akik eladták a hazánkat az ellenségnek, lőjétek agyon őket, mint a veszett kutyákat! Népünk egyet követel: tiporjátok el az átkozott férgeket! Az idő halad. A gyűlölt árulók sírjait, melyekre minden becsületes szovjet ember, az egész szovjet nép mindig megvetéssel fog nézni, belepi majd a gaz és a bogáncs. De felettünk, boldog országunk fölött, úgy mint eddig, tisztán és derűsen fog ragyogni arany sugaraival a mi napunk. Mi, valamennyien, a mi népünk, úgy mint eddig, haladunk tovább a múlt utolsó szennyétől, söpredékétől megtisztított úton, szeretett vezérünk és tanítónk, a nagy Sztálin vezetésével előre, a kommunizmus felé!”* (idézi Kubinyi, 1988)

Hiába érkeztek szörnyűbbnél szörnyűbb hírek a Szovjetunióból, az európai baloldali érzelmű értelmiség – különösen Hitler hatalomra jutása után – minduntalan felmentette a terror elkövetőit. Csak a Molotov-Ribbentrop paktum megkötése után kezdett megváltozni a helyzetelemzésük. Bertold Brecht például, aki sokak mellett lelkesen vett részt a Szovjetunió kultuszának terjesztésében (Fejtő, 2007:126), a koncepciók pereket követően csak jóval később hangoztatta az önvizsgálat szükségességét. A hatvanas évek közepén megjelent posztumusz könyvében Brecht tanmesék formájában szólt a húszas-harmincas évek Szovjetuniójáról. Az egyik ilyen történet szerint egy forradalmár, akit felháborítottak az uralmon lévők által elkövetett kegyetlen gaztettek, így szólt Mi-en-lehhez (Leninhez). – „Minden tisztességes dolgot megtennék a jó ügy érdekében. – És mit tennél meg még a jó ügy érdekében? – kérdezte Mi-en-leh, aki egyelőre nem látszott elégedettnek.” (Haug, 1973:78) Igen, ez a még volt az, amit az ország vezetői elvártak, és amit sokan meg is tettek.

A történelmi környezet tisztázása után a historikus narratíva elemzése következik. A *Sötétség délben* főhőse Nyikolaj Szalmanovics Rubasov, Lenin egyik legközelebbi bajtársa volt, aki a forradalomból kinőtt szovjet rendszert a legnagyobb külső támadások és belső kétségek közepette is hosszú időn át hűen szolgálta. Rubasovot aztán egyik nap azzal vádolták meg, hogy összeesküvést szőtt az Első Számú Vezető ellen. A börtönben, miközben a kihallgatására vár, visszatekint élete fontos állomásaira. A három esemény felidézése (Richard, a német aktivista, Loewy, a belga dokkmunkás és Arlova, az orosz titkárnő története) alkalmat ad arra, hogy megvizsgáljuk a bolsevik etika belső logikáját. Ennek a gondolkodásnak a sarokkövei: az individuum elvetése és a morál helyébe lépő szolgálat. A morál azonosítása a közösség szolgálatával, vagyis a párt és az Első Számú Vezető szolgálatával azt is jelentette, hogy felmentés járt bármely bűnös cselekedet elkövetése alól. A történetek megmutatják, hogy maga Rubasov is elfogadta a forradalmi etikát, és morális kötelék nélkül, a jóra törekvés kíméletlenségével feláldozta a bajtársait. A „krikettszabályok”, az előző század ún. fair play etikájának talaján állva nem lehet forradalmat vívni elv érvényesítése a célszerűség mindenek fölé helyezését jelentette és azt, hogy Rubasov a „régimorál” nézőpontjából vállalhatatlan tetteket hajtott végre.

A kihallgatásokat kezdetben Ivanov, Rubasov régi harcostársa vezette. Közös emlékeik felidézése közepette Ivanov elfogadtatta Rubasovval a morális inverzió jegyében (Fehér, 2005:115), hogy nem ő határozza meg, mi történt valójában, hanem az a történelmi igazság, amit a párt éppen akkor annak tekint. Ivanov döbbsentette rá Rubasovot arra is, hogy a bolsevik logika és a sztálini gondolkodás

édestestvérek, közöttük alig-alig van különbség. A kihallgatások során Rubasovtól sem kértek többet, mint amit ő maga is megkövetelt korábbi ténykedése során: egy kommunistának nem lehet igaza a párttal szemben. Ezért vallotta be Rubasov mindazt, amit el sem követett, így nem a vele szemben alkalmazott fizikai erőszak törte meg. Ezzel Rubasov a párt számára egy utolsó szolgálatot vállalt.

Gletkin, a fiatal, műveletlen tiszt, aki Ivanov félreállítását követően vezette a kihallgatást, már egy másik generációt képviselt. Rubasov és Gletkin nem csupán közös emlékek híján voltak, tulajdonképpen semmi közös nem volt bennük. Rubasov is arra törekedett, hogy egy közösség része legyen, hogy a párthoz tartozzon, hiszen az ember társas lény, aki ismereteit a világról a közösségén keresztül szerzi meg. A fellépő disszonanciával szemben mind Rubasov, mind pedig a közösség védekezett: Rubasov végső soron alkalmazkodott, a közösség pedig kitaszította. Rubasovnak azt kellett tapasztalnia, hogy Gletkinnel semmilyen közösséget nem tudott vállalni. Nem arról volt szó, hogy elveszett a bizalom, hanem arról, hogy a Gletkin-félékkel soha nem létezhet valódi közösség.

Koestler a politikai elemzés területén kiemelkedő hatást ért el. A *Sötétség délben* című regénye sokak számára nyújtott támpontot a Szovjetunió politikai és társadalmi helyzetének megértéséhez. A regény arra adott választ az egyetemi hallgatóknak is, hogy miként volt lehetséges, hogy sokat tapasztalt, kipróbált kommunisták, akik az ellenség börtöneit megjárva sem törtek meg, olyan súlyos bűnök elkövetését vállalták magukra ország-világ előtt, amelyeket nem követtek el, tudva azt, hogy ezzel a halált választják.

Irodalomjegyzék

- Brecht, Bertold (1965). *Me-ti. Buch der Wendungen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Fehér Márta (2005). A Sötétség délben és a jogi-logikai inverzió problémája. *Polanyiana*, 14 (1-2), 113-120.
- Fejtő Ferenc (2007). *Budapesttől Párizsig Párizstól Budapestig*. Budapest: Kossuth Kiadó.
- Haug, Wolfgang Fritz (1973). *Bestimmte Negation. Das umwerfende Einverständnis des braven Soldaten Schwejk*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Koestler, Arthur (1988). *Sötétség délben*. Budapest: Európa Könyvkiadó; Reform Könyvkiadó Rt.
- Körmendy Zsuzsanna (2007). *Arthur Koestler. Harcban a diktatúrákkal*. Budapest: XX. Század Intézet.
- Kubinyi Ferenc (1988). Az első magyar kirakatper. *Beszélő online*, 1 (25). Letöltés <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-első-magyar-kirakatper> [2017.12.23].
- Szegedy-Maszák Mihály (1995). A kánonok szerepe az összehasonlító kutatásban. *Irodalomtörténet*, 76 (1), 5-36.
- Varga Csaba (2015). Múltkutatás. Jövőkeresés Közép-Európa jogában. *Valóság*, 58 (7), 1-18.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics (1952). *A perbeli bizonyítás elmélete a szovjet jogban*. Budapest: Akadémiai.
- Visinszkij, Andrej Januarjevics (1953). *Perbeszéddek – cikkgyűjtemény*. Budapest: Szikra.